

Соціалізуюча функція професійної діяльності вчителя початкових класів в умовах інклюзивної освіти

На сучасному етапі розвитку початкової ланки системи загальної освіти активно впроваджується інклюзивний підхід. Його сутність полягає в ідеології, спрямованій на виключення будь-якої дискримінації дітей та створення спеціальних умов для дітей з особливими потребами. Девіз інклюзії – рівні можливості для кожного. Відповідно до цього сукупність педагогічних функцій вчителя (дидактична, виховна й розвивальна) доповнюється соціалізуючою і корекційною, завдяки якісному виконанню яких забезпечується емоційний, когнітивний, творчий та фізичний розвиток кожної дитини з тим, щоб вона відчувала себе неповторним, повноцінним учасником суспільного життя. З огляду на це, теорію та методику професійно-педагогічної освіти доцільно збагатити відповідними напрацюваннями.

Особливості організації педагогічного процесу соціалізації дітей у початковій школі досліджували Ю. Богінська, М. Боришевський Ю. Курінна, Ю. Пастир, І. Печенко, Р. Пріма та інші вчені. Проблемі підготовки майбутнього вчителя початкових класів до соціалізації школярів присвячено праці Л. Зімакової, І. Зимньої, В. Караман, В. Ковальчук, С. Литвиненко та інших науковців. Однак численні питання щодо цілей, функцій, змісту, форм, методів і засобів роботи вчителя початкових класів із соціалізації школярів в умовах інклюзії залишилися поза увагою науковців, що зумовлено нещодавнім упровадженням системи інклюзивної освіти в Україні.

Мета статті – розкрити сутність соціалізуючої функції професійної діяльності вчителя початкових класів в умовах інклюзивної освіти в контексті забезпечення ним належного педагогічного супроводу внутрішньо-психологічних механізмів соціалізації учнів.

Науковці Ю. Найда та Н. Софій правомірно зазначають, що нині в нашій країні немає єдиної офіційної термінології для характеристики дітей з особливими освітніми потребами. В основних законах про освіту трапляються такі терміни, як «діти, які потребують корекції фізичного або розумового розвитку» та «особи, які мають вади у фізичному чи розумовому розвитку і не можуть навчатись у масових навчальних закладах» [13]. Однак відповідно до Декларації прав дитини ООН, Саламанкської декларації та інших міжнародних і державних документів такі діти в Україні нині мають змогу здобувати освіту в загальноосвітніх школах. У зв'язку з цим нового теоретичного осмислення потребує поняття їхньої соціалізації в умовах інклюзії (inclusion – утримувати, включати, мати місце в своєму складі), тобто такої освітньої політики та процесу, що дає змогу всім, без винятку, дітям брати участь у навчальних, розвивальних, культурних, творчих та наукових програмах і проектах.

У довідниковій літературі поняття «соціалізація» (з лат. socialis – суспільний) однозначно тлумачиться як процес засвоєння ролей та очікуваної

поведінки у взаєминах із родиною й суспільством і розвитку задовільних зв'язків із іншими людьми.

У психології зазвичай використовується термін «соціальний розвиток», який розглядається в широкому й вузькому смислах. Під соціальним розвитком у широкому сенсі розуміється процес становлення людини як соціальної істоти під впливом суспільства. Л. Виготський пише: «Слово «соціальне» у найширшому змісті означає, що все культурне є соціальним. Культура і є продуктом соціального життя й суспільної діяльності людини, і тому саме порушення проблеми культурного розвитку поведінки вже вводить нас безпосередньо в соціальний план розвитку» [3, с. 145–146]. У вузькому розумінні соціальний розвиток – це процес, що супроводжує формування особистості, яка активно входить в соціум й адаптується до його умов, будує соціальні взаємини з людьми й пристосовується до умов індивідуального й колективного життя.

У Західній гуманістичній психології (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс та ін.) поняття соціалізації й соціального розвитку ототожнюються й загалом зводяться до процесу самоактуалізації, «Я-коцепції», самореалізації особистістю своїх потенцій і творчих здібностей, подолання негативних впливів середовища, що заважають її саморозвитку й самоствердженню.

У працях радянських психологів (В. Абраменкової, М. Зеленової, А. Петровського та ін.) соціалізація характеризується як розширення сфер впливу сукупності умов, у яких живе й розвивається людина (насамперед, унаслідок навчання й виховання), діяльності й спілкування індивіда і як процес становлення його особистості, включаючи самосвідомість та активну життєву позицію. За С. Рубінштейном, у цьому процесі особистість виступає як воєдино пов'язана сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи.

У підручнику із загальної психології (автор – М. Варій) зазначено, що «соціалізація – це процес і результат засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду (знань, цінностей, соціальної компетентності), що дає йому змогу інтегруватися в суспільство і поводитися там адаптивно» [1, с. 642].

Соціалізація – це процес, у перебігу якого людська істота з певними біологічними задатками здобуває якості, необхідні для життєдіяльності в суспільстві [9, с. 28]. Він супроводжується у формі взаємодії, впливу, набуття досвіду й окультурення.

Отже, соціалізація – це зовнішньо і внутрішньо налагоджений механізм культурного, інтелектуального, творчого, психічного й фізичного розвитку особистості, зумовлений самоорганізаційними психічними процесами та впливом суспільних інститутів, людей, із якими взаємодіє суб'єкт, а також умов життя.

Загальним механізмом соціалізації дітей і підлітків у психології визнається культурна трансмісія – передавання соціальних і культурних цінностей, норм, способів поведінки молодому поколінню від батьків до дітей, у спілкуванні з однолітками через спеціалізовані інститути й контакти з іншими людьми в умовах суспільно значущої спільної діяльності [1, с. 642].

Загалом аналіз механізмів соціалізації розкривається в онтогенетичному аспекті соціальної адаптації, який передбачає розв'язання проблемних ситуацій у сфері міжособистісних взаємин для використання людиною набутих на попередніх етапах свого розвитку й соціалізації навичок і механізмів поведінки або знаходження нових способів поведінки й розв'язання поставлених завдань, реалізації програм і планів [9, с. 17].

До глибинних механізмів соціалізації А. Мудрик правомірно зараховує імпринтинг, екзистенційний натиск, наслідування, ідентифікацію і рефлексію (внутрішньо-психологічні самоорганізаційні чинники), стихійне й цілеспрямоване засвоєння культурних цінностей і норм, інституалізацію, субкультурацію та інтеракцію (зовнішні соціальні та педагогічні фактори) [8].

Явище імпринтингу (з англ. *imprint* – залишати слід, фіксувати, запам'ятовувати), як зазначено в праці В. Ефроїмсона «Педагогічна генетика» [16], полягає у послідовному й незворотному формуванні в людини прагнень, переваг і потягів, які в дитинстві, отрочстві, юності зумовлюють вироблення тих ціннісних критеріїв і підсвідомих рішень, котрими вона керуватиметься протягом життя. Спрямованість такої мотивації та ціннісних настанов і життєвого вибору найчастіше зумовлюється певним душевним потрясінням, причиною якого може бути щось почуте (мелодія, розповідь, промова, суперечка і т. ін.), побачене (картина, кіно, танець, бійка тощо), прочитане (казка, вірш, оповідання, рекламний текст та ін.). Яскравим прикладом імпринтингу може послугувати обдарованість П. Чайковського, який у п'ятирічному віці, почувши мелодію Моцарта із «Дон Жуана», скаржився що ця музика осіла в його голові. І, незважаючи на здобутий ним фах правознавця, він згодом став знаменитим композитором. Інший приклад імпринтингу в розвитку генія – математичний талант С. Ковалевської, яка у трьохрічному віці побачила на стіні величезні цифри, що дуже її вразило. Із цього випливає, що основною реакцією на те чи те явище імпринтингу постають емоції.

Загальноновизнано, що діти молодшого шкільного віку бурхливо і яскраво виявляють свої емоції. Тому в контексті соціалізуючої функції професійної діяльності вчителя початкових класів педагогічний акцент має зміщуватися на користь імпринтингу, який в умовах інклюзивного навчання доцільно спеціально супроводжувати яскравими емоційно-виражальними засобами слова, демонстрування незвичних речей, подій, явищ тощо. У такий спосіб діти з особливими потребами разом із однолітками, які не мають таких потреб, емоційно єднатимуться з ними. Атмосфера подиву збуджуватиме уяву і фантазію дітей, що сприятиме розкриттю й розвитку їхніх нахилів, здібностей та обдарувань, стане джерелом руху до нового. Це ж позитивно позначатиметься й на стані дітей з певними відхиленнями психіки.

Як механізм соціалізації особистості, екзистенційний натиск – це оволодіння мовою й неусвідомлюване засвоєння норм соціальної поведінки, обов'язкових у процесі взаємодії зі значимими особами [10] або «специфічний

вид сугестії, неусвідомленого ототожнення людини з іншою людиною групою, зразком» [11, с. 18].

Соціально-екзистенційний натиск закономірно відбувається у загальному контексті розвитку особистості, який поєднує рух, взаємодію, зв'язок (відношення), що виявляє три базові надбання людини:

- 1) здатність рухатися, змінюватися й перетворюватися (пізнавально-комунікативний та поведінковий аспект);
- 2) готовність до комунікативної взаємодії (праксеологічний аспект);
- 3) спроможність налагоджувати ціннісні взаємини (інтерактивно-аксіологічний аспект).

У контексті оновлення змісту соціалізуючої професійної функції учителя початкових класів в умовах інклюзії формування здатності до пізнання мови й засвоєння соціальних норм поведінки особистості школяра можна забезпечити фасилітативними методами (*facilitate* – полегшувати, сприяти, допомагати, просувати). Для цього доцільно використовувати вербально-дискурсивні стимульні матеріали, зокрема різні види метаморфоз – казки, міфи, епіграми тощо, що відображають динамічний, трансформаційний характер буття, у процесі прочитання якого актуалізуватимуться емпатичні реакції дітей.

Розвиток готовності до комунікативної взаємодії дітей з різними освітніми можливостями в умовах інклюзії в площині використання вербально-дискурсивних педагогічних засобів може здійснюватися за допомогою парадоксів (неочікувані й дивні висловлювання, що не збігаються із усталеними поглядами), софізмів (хитра видумка, хибний розумовий висновок), антиномій (ситуація, у якій суперечливі висловлювання про один і той самий об'єкт мають логічно рівноправне обґрунтування), орієнтальні коани (екзотичні для тієї чи тієї культурної традиції оповідання, питання, діалоги, що доступні лише інтуїтивному розумінню). Це сприятиме розвитку креативного мислення учнів в процесі спілкування, до якого охоче залучатимуться діти з особливими потребами.

У формуванні здатності налагоджувати ціннісні взаємини між учнями початкових класів в умовах інклюзії вчителю доцільно використовувати різні проблемні ситуації (навчальні, творчі, моральні, гіпотетичні), форми генералізації думки (максими, сентенції, закономірності, причинно-наслідкові зв'язки), що дасть змогу об'єднати зусилля учнів і створити атмосферу продуктивного мислення заснованого на логічних роздумах, доказах, аргументаціях.

Як механізм соціалізації, «наслідування – це усвідомлений або неусвідомлений процес слідування особистістю за будь-яким еталоном, прикладом, який проявляється у прийнятті, запозиченні й відтворенні зовнішніх (поведінкових) або внутрішніх (психологічних) особливостей іншої людини чи групи людей» [14, с. 40].

Зарубіжні автори науково-теоретичного дослідження «Соціальне

научіння й наслідування» Д. Доллард та Н. Міллер механізм наслідування розглядають як процес інструментального научіння. На їхню думку, одним із найважливіших сигналів у ситуації соціального научіння є поведінка інших. Спостерігаючи відкриті поведінкові реакції суб'єкт засвоює певну ієрархію цінностей. Це відбувається за схемою: сигнал – внутрішня реакція – драйв – зовнішня реакція – винагорода [17].

Із педагогічного кута зору механізм наслідування в умовах інклюзії має важливе значення, бо демонстрування дітям з особливими освітніми потребами соціально важливих зразків поведінки й спілкування дає змогу прискорити їхній особистісний розвиток. Роль учителя у цьому процесі – регулювання інтеракції, акцентування її позитивних сторін для наслідування. Постать самого вчителя також має бути взірцем для наслідування, наприклад, його манери поведінки, мовлення, голос, пантоміміка тощо.

У межах концепції соціального інтеракціонізму Д. Міда механізм наслідування пояснюється з позиції «Я», як продукту виключно соціального, що є результатом взаємодій (інтеракцій) з іншими людьми. Цей процес має три стадії: 1) імітація – копіювання дитиною поведінки дорослих, незавжди розуміючи її; 2) рольова гра – виконання дітьми дорослих ролей (батька, матері, лікаря та ін.) для розуміння їхньої поведінки; 3) колективна гра – дитина до розуміння очікувань окремих людей додає групові очікування.

За С. Шмаковим, «гра – найважливіша універсальна сфера «самості» дитини, де відбуваються потужні процеси «само»: самоодухотворення, самоперевірки, самопізнання, самовизначення, самовираження й самореабілітації». Гра, на думку вченого, є «сукупністю засобів взаємодії дитини зі світом пізнання і відкриття», а також «знаходження свого місця в ньому» [15, с. 18]. Тому в контексті соціалізуючої функції вчителя початкових класів в умовах інклюзії особливе значення має організація та методичне забезпечення занять в ігровій формі, оскільки завдяки цьому діти не просто приймають правила гри, підлягаючи зовнішньому впливу, але й інтеріоризують їх як свої, що дає змогу інтегрувати дітей з особливими освітніми потребами з учнями, які не мають цих потреб та сприяти їхній ідентифікації.

Як механізм соціалізації ідентифікація (з лат. *idem* – той самий, *facere* – робити) – це процес емоційного самоототожнення особистості з певним зразком, людиною, групою, соціальною або професійною роллю, формування власної ідентичності, індивідуальності, а також фундаментальний механізм не тільки когнітивної, а й афективної та регуляторної сфер психіки, особистості загалом [5, с. 53]. Соціальна ідентифікація виконує важливі функції як на груповому, так і особистісному рівні: саме завдяки цьому процесу суспільство має змогу залучити індивідів до системи соціальних зв'язків і взаємин, а особистість реалізує базисну потребу групової приналежності, що забезпечує захист, можливості самореалізації, оцінки іншими і впливи на групу [6, с. 8].

Щоб ідентифікація сприяла успішній соціалізації, ефективному виконанню соціальних ролей і функцій, цей процес необхідно цілеспрямовано організовувати й супроводжувати. Психолого-педагогічний супровід у роботі вчителя початкових класів щодо соціалізації учнів за допомогою механізму

ідентифікації полягає в спонуканні й стимулюванні учнів доповнювати свою індивідуальність позитивними якостями, що притаманні певному візрцю, тобто долучати їх до образу власного «Я». Для цього педагог має добирати відповідний дидактичний матеріал з оповіддю персонажів, із якими учням доцільно ідентифікуватися. Для дітей з особливими освітніми потребами особливо значущою є підтримка з боку вчителя у формі акцентування їхніх позитивних особистісних якостей (наполегливість, працьовитість, креативність тощо), що можуть бути взірцем, а також похвала якісної результативності їхніх напрацювань (акуратні записи в зошитах, цікавий малюнок, каліграфічний почерк і т. ін.). Завдяки цьому у дітей вмикатиметься рефлексивний механізм особистісного саморозвитку.

Рефлексія – (з лат. *reflexio* – звернення назад) – процес пізнання людиною самої себе та інших людей. Це поняття, як зазначено в «Сучасному філософському словнику», позначає – «принцип людського мислення, що спрямовує його на осмислення й усвідомлення власних форм і передумов; предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту і методів пізнання; діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню структуру й специфіку духовного світу людини» [12, с. 579].

У соціальному аспекті Я. Коломінський під механізмом рефлексії розуміє здатність суб'єкта сприймати й оцінювати себе та основні параметри своїх власних взаємин з іншими членами групи [7].

У монографії болгарського дослідника В. Васильова подано дещо ширший і, на нашу думку, достатньо обґрунтований варіант тлумачення соціального механізму рефлексії, як інструментальної соціокультурно обумовленої інтелектуальної процедури, яка осмислено й свідомо спрямовується на самопізнання. На переконання вченого, вона виявляється в декількох модусах: пізнання власної пізнавальної діяльності, своєї особистості, мисленнєвий діалог з іншими та уявний випереджальний контроль над реалізацією знань і якостей суб'єкта в його практичній діяльності [2, с. 287]. Отже, у цьому механізмі спрацьовує інтелектуальна, особистісна й праксеологічна види рефлексії.

Формування окреслених видів рефлексії починається в молодшому шкільному віці, а у підлітків стає основним чинником регуляції поведінки й особистісного саморозвитку. Тому найважливішим педагогічним завданням роботи вчителя початкових класів в умовах інклюзії є конструювання особливих проблемних ситуацій та організація сумісної рефлексивної діяльності учнів, спрямованої на їхнє розв'язання. Особливе значення при цьому має вміння вчителя ставити учням запитання вибірково, тобто з урахуванням їхніх інтелектуальних можливостей, а також спонукати до операціоналізованої рефлексії в системі «учень–учень» із постановкою запитань на зразок. Для чого, де і як може послужити тобі це знання (уміння)? Як можна використовувати це – взагалі в практиці людей і в твоїй особистій практиці? Як можна зробити це (дія, знання) краще (ще краще)? Що ще тобі потрібно знати й уміти, щоб зробити це якісніше? Для чого мені буде потрібно це (знання, уміння); як я можу його використовувати в моєму майбутньому житті; де і коли я можу його застосувати на практиці?

Отже, переорієнтування соціалізуючої функції професійної діяльності вчителя початкових класів на активне використання рефлексивного підходу в умовах інклюзивного навчання зміщує акцент на самоактуалізацію й самореалізацію особистості кожного учня, що має відповідати провідним ідеям концепції освіти ХХІ століття – навчитися жити разом і навчитися бути. Перша ідея стосується моральних і культурних аспектів освітніх методів розуміння інших людей, а інша – виховання індивіда як особистості, яка має бути «здатною розв'язувати свої власні проблеми, ухвалювати самостійні рішення й брати на себе відповідальність» [4, с. 93].

В умовах інклюзивної освіти соціалізуюча функція вчителя початкових класів полягає в забезпеченні належного педагогічного супроводу таких механізмів соціалізації учнів як імпринтинг, екзистенційний натиск, наслідування, ідентифікація й рефлексія, що сприятиме успішному подоланню численних труднощів адаптації в соціумі, адекватному налагодженню соціальних взаємин із людьми та прискоренню культурного, інтелектуального, творчого, психічного й фізичного розвитку особистості кожного молодшого школяра.

За умов упровадження моделі інклюзивного навчання у початкову ланку загальної освіти доцільно з'ясувати сутність професійної ролі вчителя початкових класів у контексті дії зовнішніх механізмів соціалізації учнів – інституалізації, субкультурації та інтеракції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Варій М. Й. Загальна психологія : [підручник для студ. вищ. навч. закл.] / М. Й. Варій. – [3-тє вид.]. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 1007 с.
2. Василев В. Рефлексията в познанието, самопознанието и практиката / В. Василев. – Пловдив : Макрос, 2006. – 290 с.
3. Выготский Л. С. Проблемы развития психики // Собрание сочинений в 6 т. / Л. С. Выготский ; под ред. А. М. Матюшкина. – М. : Педагогика, 1985. – Т. 3. – 368 с.
4. Доклад международной комиссии по образованию для ХХІ века. «Образование : скрытое сокровище». – Париж : Изд-во ЮНЕСКО, 1996. – 295 с.
5. Заковоротная М. В. Идентичность человека. Социально-философские аспекты / М. В. Заковоротная. – Ростов н/Д : Изд-во Северо-Кавказского научного центра высшей школы, 1999. – 344 с.
6. Захарова О. В. Социальная идентификация и социальная идентичность в изменяющемся обществе : [учебно-методическое пособие] / О. В. Захарова. – Иркутск : Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2010. – 95 с.
7. Коломинский Я. Л. Социальная психология взаимоотношений в малых группах : [учебное пособие для психологов, педагогов, социологов] / Я. Л. Коломинский. – М. : АСТ, 2010. – 446 с.
8. Мудрик А. В. Социальная педагогика : [учебное пособие для вузов] / А. В. Мудрик ; под ред. В. А. Сластенина. – [3-е изд., испр. и доп.] – М. : Академия, 2000. – 200 с.
9. Налчаджян А. А. Социально-психическая адаптация личности (формы,

- механизмы и стратегии) / А. А. Налчаджян. – Ереван : Из-во АН Армянской ССР, 1988. – 240 с.
10. Поняття про особистість. Напрями та інститути соціалізації особистості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ekomedtd.com.ua>.
 11. Поршнев Б. Ф. Контрсуггестия и история / Б. Ф. Поршнев // История и психология. – М. : Наука, 1971. – С. 7–35.
 12. Современный философский словарь / под ред. В. Е. Кемерова. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : ПАНПРИНТ, 1998. – 1064 с.
 13. Софій Н. Діти з особливими освітніми потребами / Н. Софій, Ю. Найда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/school>.
 14. Чередник Г. Ю. Конспект лекцій з курсу «Соціальна психологія» / Г. Ю. Чередник, О. О. Лоза. – Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2009. – 76 с.
 15. Шмаков С. А. Игры учащихся – феномен культуры / С. А. Шмаков. – М. : Новая школа, 1994. – 240 с.
 16. Эфроимсон В. П. Педагогическая генетика. Родословная альтруизма / В. П. Эфроимсон. – М. : Тайдекс Ко, 2003. – 240 с.
 17. Miller N. Social learning and imitation / N. Miller, J. Dollard. – New Haven : Yale University Press, 1941. – 341 p.